

Ole Dreier

Teori i praksis og praksis i teori

Resumé

Artiklen redegør for mit arbejde med at udvikle teori og praksis og forbindelserne mellem dem på grundlag af en kritisk-psykologisk tilgang. Den behandler følgende tre spørgsmål: Hvad skal der til for at forbinde teori og praksis? Hvordan kan man udvikle kritik i praksis? Og hvilke krav stiller det til teoriudviklingen? Der argumenteres for, at det kræver mere adækvate og dækkende begreber om praksis, end vi almindeligvis ser. Således må psykologisk teori kunne forankres mere adækvat og dækkende i subjekters praksis i sociale praksisstrukturer. Det er også nødvendigt for at kunne begribe subjekter og deres problemer samt psykologers professionelle arbejde og dets virkemåde. Psykologiens særlige interesse for individuelle subjekter kræver ligeledes nogle særlige fremhævelser og udbygninger af social praksisteori. For at kunne vejlede konkrete kritiske praksisser må en kritisk psykologi om subjekter altså blive til en konkret psykologi. Alt dette fordrer en metodologi, som kan begribe dynamiske sammenhænge snarere end en, der udforsker enkeltfaktorer og egenskaber isoleret fra alt andet. I artiklen behandles disse emner på baggrund af udviklingen af mit arbejde som universitetsforsker og praksisforsker gennem ca. 50 år, som har været præget af vekslende, tætte forbindelser mellem teoretisk og praktisk

arbejde. De anskues ud fra den opfattelse, jeg er nået til i dag. Derfor er artiklen af en særlig genre: Udviklingen i en forskers/praktikers arbejde står i centrum. Andre opfattelser og anden forskning inddrages derimod kun for at tydeliggøre problemer ved at anlægge en bestemt opfattelse, samt argumenterne for at overvinde den opfattelse i udviklingen af mit arbejde.

Nøgleord: Kritisk psykologi, teoriudvikling, praksisudvikling, praksisforskning, subjektivitet.

Baggrund og perspektiv

I 1965 – tre år efter oprettelsen af cand.psych.-uddannelsen i Danmark – begyndte jeg at læse psykologi. Jeg vidste ikke meget om faget. Alligevel var det et godt valg, for der er psykologiske aspekter ved næsten alt i vore liv, så man behøver ikke kede sig. Psykologien er også et ungt fag. I Danmark blev Psykofysisk Laboratorium, der senere blev omdøbt til Psykologisk Laboratorium og endnu senere til Institut for Psykologi, grundlagt i København i 1886 (From, Moustgaard, Friemuth Petersen og Willanger, 1980). Men fagets professionelle praksis blev først etableret og udbygget langt senere. Den første kliniske psykolog i Danmark blev ansat på Rigshospitalet i 1947 – til at teste men ikke til at behandle. Udbygningen af psykolog

stillinger i praksis tog først fart fra 1970-erne – for kun 50 år siden. Psykologiens historie er altså meget kort (Dreier, 1998), og der er ingen grund til at tro, at faget allerede har fundet frem til de bedste måder at teoretisere og praktisere eller at forbinde teori og praksis på. Vore dages unge psykologer er højest anden eller tredje generation af udøvere på deres arbejdsplads og felt. Det er op til dem og deres efterfølgere at videreudvikle faget uden at være for benovede over, hvad der er nået i dets korte historie. Jeg blev skuffet over, hvad jeg blev præsenteret for som fagets praksis under min uddannelse.

Som del af den samfundskritiske 68-bevægelse søgte jeg ny teoretisk inspiration til psykologien også uden for faget i samfundsteori, filosofi, osv. Det fortsatte jeg med, efter at jeg blev ansat på Københavns Universitet i 1970. Men med tiden voksede savnet af en forbindelse til fagets praksis som inspiration og modspil til mit teoretiske arbejde. Efter at være stødt på Leontjevs kulturhistoriske psykologi og Holzkamp-gruppens kritiske psykologi i 1973 følte jeg mig rustet til at gå ud i praksis for at bidrage til at videreudvikle den fra min stilling på universitetet. Jeg valgte at indgå i den kliniske praksis, fordi den er det største psykologiske anvendelsesområde. Her lagde jeg hovedvægt på at kombinere at deltage som terapeut i praksis med at udforske den terapeutiske praksis. Lad mig straks indskyde, at fordi det, jeg skriver om terapeutisk praksis i denne artikel har grund i min egen deltagelse som terapeut, omtales terapeuten i artiklen gennemgående i hankøn, og klienten i gennemgående i hunkøn, så begge køn bliver repræsenteret i teksten. Det første forskningsprojekt, hvori jeg kombinerede at være forsker med at være terapeut, blev publiceret i min Ph.d.-afhandling "Familieværen og bevidsthed" (Dreier, 1977). Siden har jeg vekslet mellem at deltage i praksis og at koncentrere mig om analyse og teoriudvikling på universitetet inspireret blandt andet heraf. En universitetsstilling giver som få andre stillinger muligheder for at veksle mellem mere

abstrakt og mere konkret arbejde og at arbejde med at forbinde og udvikle begge. Den fordel har jeg brugt til at arbejde med at udvikle det faglige grundlag for at udvikle praksis. Fordi jeg valgte det kliniske praksisfelt som område for min deltagelse og udforskning, benytter jeg i denne artikel det felt til at konkretisere og illustrere mine opfattelser og resultater. Efterhånden som jeg udviklede min opfattelse af den kliniske praksis, blev det dog klart for mig, at den langt fra adskiller sig så meget fra de andre psykologiske praksisfelter, som man sædvanligvis antager. Jeg har således udviklet lignende opfattelser af den pædagogiske praksis, læring og uddannelse (Dreier, 1999a; 2003b; 2008b; 2015a).

Fordi jeg vekslede frem og tilbage mellem forskellige praksisser på og uden for universitetet, blev det klart for mig, hvor meget vigtig og nødvendig erkendelse vi går glip af, hvis vi tror, at det at udøve praksis – selv i et videns- tungt fag som psykologi – blot består i at anvende teori. At udøve praksis består heller ikke blot i at anvende bestemte generelle redskaber, teknikker eller fremgangsmåder, som den anvendte forskning om psykologisk praksis oftest hævder. Det indsnævrer vor forståelse af at udøve psykologisk praksis til at ligne en udbredt forestilling om håndværk, som hverken giver en dækkende forståelse af at udøve psykologisk praksis eller af at udøve et håndværk. Vi har brug for et bredere og mere indholdsrigt begreb om praksis for at kunne opnå en dækkende forståelse af psykologisk praksis. Derfor må vi undersøge udøvelsen af praksis grundigere (Markard, Holzkamp og Dreier, 2004). Et bredere og mere dækkende begreb om praksis er både nødvendigt for at få bedre greb om forholdet mellem teori og praksis og for at kunne forbinde dem og udvikle dem.

Det er ovenikøbet særlig nødvendigt med et bredere og mere dækkende begreb om praksis i et fag som psykologi og andre beslægtede fag. Psykologiens hovedopgave består jo i at udforske konkrete subjekter, som lever i so-

cialle praksisser. I deres praksisser arbejder psykologer ligeledes med konkrete subjekter i sociale praksisser. For at kunne skabe et dækkende grundlag for at gøre det må psykologien udbygge og forbinde teorier om samfund og deres strukturelt arrangerede sociale praksisser med teori om konkrete subjekter som situerede og positionerede deltagere i disse sociale praksisser. Netop fordi jeg i mit arbejde bevægede mig rundt mellem forskellige praksisser og deltog fra forskellige positioner i dem, blev det muligt for mig at afdække nye aspekter og sammenhænge i praksis og i subjekters deltagelse heri samt at udvikle teori herom.

Der er altså en fundamental lighed mellem min forskningspraksis og den teori, jeg udviklede. Hvad enten man vedkender sig det eller ej, udøves psykologisk forskning jo i sociale praksisser og på tværs af dem. Denne bestandige og uopløselige forbindelse mellem teori og praksis udgør praksisgrundlaget for forskningens erkendelser. Forskeren befinder sig ikke på et udefinerbart sted uden for og oven over den generelle teoretiske ramme, som tværtimod også må omfatte forskeren og også vise sin generalitet på den måde. I min forskning har jeg udviklet ny erkendelse ved at bevæge mig deltagende og forskende rundt i praksisser og anskue og analysere de emner, jeg arbejdede med, ud fra forskellige positioner i forskellige praksisser. Mine teoretiske bidrag er forankret og udviklet i praksis på denne måde. I vor forskningspraksis kan vi udvikle erkendelser om komplekse problemstillinger ved at deltage situeret sammen med forskellige andre på forskellige positioner i forskellige sociale praksisser, der er særligt relevante for vor problemstilling.

Alt dette forudsætter selvfølgelig en adækvat teori om praksis, som den psykologiske teori kan forankres i. Mit arbejde med at forankre det psykologiske i praksis og at begribe subjekter som situerede deltagere i sociale praksisstrukturer førte til, at jeg ligeledes udviklede min opfattelse af social praksis. Det vidner om betydningen af praksis for psykologisk

teoridannelse og det skaber en stærkere og mere konkret forbindelse mellem teori og praksis. Kort sagt ændrede udforskningen af subjekter i praksis min opfattelse af psykologisk teori og af forholdet mellem teori og praksis. I denne artikel præsenterer og uddyber jeg den opfattelse, jeg er nået frem til på den måde.

Jeg går som nævnt ind i psykologisk praksis med en kritisk-psykologisk teoriramme om handlende subjekter (Holzkamp 1983; Schraube & Osterkamp, 2013) og med det dobbelte formål at deltage i denne praksis og at udforske den indefra fremfor oppefra og udefra. I forhold til praksis er formålet med mit arbejde at bidrage til at udvikle praksis ved at identificere begrænsninger og problemer i den udbredte praksis samt muligheder for at overvinde dem og dermed udvikle praksis. Det er altså ikke mit formål at udvikle en særlig kritisk-psykologisk terapi, pædagogik, e.l., som skal konkurrere med de hundredvis af andre, der allerede findes, eller et kritisk glansbillede, som alle bør efterligne og måske ikke kan leve op til i deres situation, så forskningen i stedet bliver mødt med modstand og afvisning. Tværtimod gælder det om at udvikle den bestående praksis indefra. Kritikken skal yde et fundamentalt alment bidrag til at ændre og udvikle den bestående praksis. Den skal ikke bare vise, hvad der er problematisk og begrænsende, men identificere og vejlede udviklingen af muligheder for at overvinde disse begrænsninger, problemer, konflikter og modsigelser i praksis. Kritik er altså ikke et mål i sig selv, men et middel til at identificere muligheder og vejlede, hvad der kan gøres for at skabe og udvide dem. Derfor må kritikken også omfatte en kritik af hidtidig teori og vejlede en re-teoretisering af praksis, som kan bidrage til at overvinde begrænsninger og problemer i praksis.

Teori og praksis ifølge mainstreampsykologien

Den fremherskende opfattelse af teori og viden i psykologien rummer imidlertid nogle proble-

matiske forudsætninger, kendetegn og konsekvenser, som vi må gøre os klart, for at vi kan udvikle mere adækvate teorier og viden til at vejlede udviklingen af praksis (Dreier, 2019; 2021a; Schraube & Osterkamp, 2013). Men den fremherskende opfattelse er så udbredt, at vi ofte tager den for givet og implicit tager dens problematiske antagelser med i vort arbejde med at udvikle alternativer, så de også bliver begrænset af indre, uerkendte modsigelser. Derfor må jeg først fremhæve nogle begrænsninger og problemer i mainstreamopfattelsen af teori og praksis og af forholdet mellem dem for at kunne påpege, hvad vi må overvinde for at kunne udvikle mere adækvate og kraftfulde teorier og praksisser – inklusive kritiske teorier og praksisser.

Begrebet “mainstream” betyder ordret hovedstrømning. Psykologiens hovedstrømning rummer dog mange forskellige teorier og metoder, som alle på forskellige måder indeholder nogle antagelser og karakteristika, der hører til mainstreampsykologien. De fleste teorier og metoder tilslutter sig eksplicit disse antagelser, mens andre søger at løsrive sig fra dem men ikke kommer helt fri af dem, så deres forskning stadig præges af dem. Inden for rammerne af en artikel er det ikke muligt at komme ind på disse forskelle i mainstreamforskningen. Jeg må nøjes med at fremhæve nogle fælles hovedtræk, som er vigtige for at kunne behandle mit emne, og som har forskellig betydning og gør sig gældende på forskellige måder i mainstreamforskningens forskellige teorier og metoder. Hensigten er først og fremmest at pege på nogle problemer i mainstreamopfattelsen, som det er nødvendigt at gøre grundigt op med, fordi de stiller sig i vejen for vigtige og nødvendige videreudviklinger af fagets teorier, metoder og praksisser. Denne artikel skal således give læserne stof til at genoverveje, hvordan de kritiserede mainstreamopfattelser gør sig gældende i de teorier og metoder, de benytter i deres arbejde, og hvordan de begrænser dets bidrag til at videreudvikle psykologiens teori og praksis.

Mainstreampsykologiens teorier og forskning anskuer og undersøger psykologpraksis som det, at en psykolog gør noget, der virker på hendes klient, bruger, kunde, e.l. (Dreier, 1997, 2008a, 2011a). Det, hun gør, frembringer en ændring hos hendes klient. For at kunne gøre det må psykologen bruge den teori med tilhørende redskaber, der virker bedst. Der er udbredt uenighed blandt psykologer om, hvilken teori og redskaber der er bedst, men på trods af det er der fortsat udbredt enighed om, at det afgørende er, at psykologen kan frembringe den ønskede virkning ved netop at anvende teori og redskaber. Sådant en opfattelse legitimerer den psykologiske profession og skal sikre dens overlevelse. Men uanset om fx en terapi lykkes eller ej, falder resultatet jo så tilbage på psykologen som hendes ansvar. Opfattelsen kan altså også ramme psykologen i nakken og give anledning til megen tvivl og utilstrækkelighed, hvis alt ikke slet og ret går efter bogen – og det gør det jo som regel ikke.

Sådan lærer vi at anskue psykologpraksis i vor uddannelse og i forskningen. Det kan afbildes sådan: Psykologpraksis foregår i et afskærmet rum, hvor to parter – der hver kan rumme flere personer – står over for hinanden. Den ene, psykologen, gør noget, som forårsager en ændring hos den anden. Klientens ændring er altså en effekt af, hvad psykologen gør, som er årsag til virkningen hos klienten. En del terapiforskning interesserer sig tillige for relationen og kommunikationen mellem de to parter i rummet, men på den særlige måde, at psykologen kan bruge relationen og kommunikationen som medvirkende årsager til at frembringe den ønskede virkning hos klienten. Denne fordeling af årsag og virkning mellem de to parter bygger på en instrumentel opfattelse af psykologpraksis. Den professionelle psykolog fremstår som en slags håndværker, der anvender et redskab til at frembringe en virkning på en genstand. Man anskuer kun psykologen som årsag og kun klienten som virkning af psykologens indsats.

Denne snævre og abstrakte opfattelse af praksis og af forskningens resultater, viden og begreber beror på den grundlæggende metodologi, der både er fremherskende i psykologisk grundforskning og anvendte forskning (Dreier, 2011a; 2021a; Schraube & Osterkamp, 2013). Med naturvidenskabeligt forbillede isolerer man et sæt variable for at undersøge, om den uafhængige variabel, fx en bestemt terapi, forårsager en virkning på den afhængige variabel, fx en bestemt angstlidelse. Det er et grundlæggende krav, for at de data, der indhentes i eksperimentet/undersøgelsen, kan bearbejdes præcist, at den uafhængige og den afhængige variabel er isoleret fra alle andre forhold. Alt andet betragtes altså som potentielle forstyrrelser, der skal elimineres, for at undersøgelsen kan udføres rigtigt og validt. De uafhængige og afhængige variable skal også være indbyrdes adskilte elementer, for at en undersøgelse kan vise, om den uafhængige variabel påvirker den afhængige kausalt. Med sådan en metodologi frembringer man efterhånden viden om de kausale relationer mellem mange isolerede, velafgrænsede variable. Variablene anses netop kun for veldefinerede, når de kan anskues som adskilte elementer.

Når en variabel defineres som et element, der er uafhængigt af alle andre elementer og karakteriseres for sig selv og i sig selv, rummer den sine væsentlige egenskaber i sig som sit eget iboende væsen. Den karakteriseres da løsrevet fra de sammenhænge i subjekters liv, som den indgår i. På den måde opbygger man efterhånden et billede af menneskets psyke som bestående af en række afgrænsede, generelle indre egenskaber, der forårsages af bestemte, isolerede ydre påvirkninger. Samspillet mellem menneskets forskellige psykiske egenskaber anskues ligeledes som et kausalt samspil mellem nogle indbyrdes adskilte psykiske elementer.

Den opfattelse finder vi afbildet i faglitteraturen i tusindvis af modeller over psykiske funktioner og egenskaber som adskilte bokse,

der er forbundet med kausale pile. Ifølge den udbredte grundtankegang i psykologien om stimulus – organisme – respons påvirker en isoleret ydre årsag (S) de indre psykiske elementer (O), som i sin tur forårsager individets adfærd (R). Vore psykiske funktioner og egenskaber opfattes med andre ord elementaristisk, essentialistisk og dualistisk. Med den grundopfattelse overtager psykologien religionens og filosofiens klassiske opfattelser af psyken/sjælen som et sæt indre, generelle, mentale egenskaber. Psykologien tilføjer blot, at de kan udforskes videnskabeligt med en metodologi, der anskuer dem som indbyrdes adskilte indre elementer, der forårsages af adskilte ydre påvirkninger og i sin tur forårsager en bestemt ydre adfærd (Danziger, 1990; Dreier, 2021a; From et al., 1980).

I den statistiske bearbejdning af de data, der indsamles i sådanne undersøgelser, generaliseres den indsamlede viden om de isolerede psykiske elementer. Det gøres ved at indsætte forsøgspersonernes forskellige individuelle responser på den uafhængige variabel i en normalfordeling for den undersøgte population. Der beregnes en gennemsnitlig respons (middelværdi), der tjener som basis for en generel karakteristik af den psykologiske variabel, funktion eller egenskab. Afhængigt af, hvor repræsentativ en undersøgelses population er, hævdes gennemsnittet at gælde en bestemt befolkningsgruppe eller alle mennesker. Generaliseringen af en egenskab angår altså dens udbredelse og hyppighed. Sådan en opfattelse af vore generelle psykiske funktioner, egenskaber og problemer efterligner medicinens karakteristik af vore organer og sygdomme.

Ovenstående kritik af mainstreammetodologien har sammen med min situerede forskningspraksis og teoriudvikling ført til et kritisk opgør med den gængse opfattelse af psykiske funktioner og egenskaber i psykologien (fx Dreier, 2019; 2020; 2021a).

Kritik af mainstreamopfattelsen af praksis

Men i praksis udforsker og arbejder psykologer med forskellige konkrete individer eller forskellige samlinger af individer i forskellige konkrete grupper, klasser, institutioner, arbejdspladser, osv. Det står i spændingsforhold til den ophobede, generelle viden og begreber baseret på gennemsnitlige populationsværdier og til opfattelsen af, at fagets praksis består i at anvende denne generelle viden. På det grundlag kan man udelukkende anvende generelle karakteristika af populationsgennemsnit og karakterisere forskellige konkrete individer som gennemsnitsmennesker. Individer på andre positioner i normalfordelingen er derimod ikke karakteriseret præcist. Variationerne, forskellene og individualiteten er altså ikke bestemt og sat på begreb.

Ganske vist fremhæver man, at nogle generelle psykiske egenskaber, for eksempel personlighedstræk, varierer i styrke hos forskellige individer i den normalfordelte population. Men paradoksalt nok giver man den klareste karakteristik af det generelle træk på normalfordelingens yderpoler, fx som udpræget udadvendthed eller indadvendthed, mens karakteristika af samme træk hos mere gennemsnitlige individer er mudret. Det gøres på trods af, at det jo er gennemsnittet, man beregner, når man opgør normalfordelingen, og på trods af, at karakteristika af de få individer på normalfordelingens yderpoler falder langt ved siden af de fleste medlemmer af populationen, så karakteristika af det store flertal af individer forbliver mudret. Disse kendetegn ved den generelle viden i populationsopgørelser medfører, at psykologer i deres praksis med konkrete individer og cases må udlægge og tillemppe den generelle viden vilkårligt og slå sig til tåls med forskellige grader af vaghed og ubestemthed i deres forståelse af konkrete individer og cases.

Mainstreamforskningen betragter og definerer som nævnt psykologisk praksis ud fra, hvad

eksperten – her psykologen – gør, selvom psykologers praksisser rummer flere personer og parter. På trods af, at psykologers og mange andre eksperters praksisser almindeligvis udføres for deres klienters skyld, lægger forskningen altså ikke vægt på klienternes indsats og på, hvad de må gøre, når den vil begribe, hvordan ændringer i klienternes problem frembringes (Dreier 2008a; 2011a). Hvad en klient gør for at løse sit problem, reduceres til at være forårsaget af terapeutens indsats. Men det er der selvfølgelig ikke forskningsmæssigt belæg for at hævde, når man ikke har undersøgt klientens egen indsats nærmere.

Forskningens opfattelse af psykologisk praksis er også indsnævret i en anden henseende. Beskrivelsen og udforskningen af terapi skildrer for eksempel alene noget, der foregår inden for terapirummets fire vægge. I det således afgrænsede og isolerede rum gør terapeuten noget ved klienten, som frembringer ændringen. Her koncentrerer man sig alene om klientens problem, og her ændres det. Alt andet er sat uden for døren og hører ikke hjemme her, med mindre det medvirker til at løse problemet her. Hvad der sker bagefter uden for rummet, hævdes ligeledes at være forårsaget af, hvad der skete i rummet – uden at det undersøges nærmere, om den antagelse holder stik. Hvis man derimod så nærmere på klientens indsats andre steder uden for rummet, måtte man tillægge klientens indsats betydning, for her tager eksperten jo ikke del. Terapirummet ses derimod som ekspertens sted. Udforsker man kun i terapirummet, forekommer det således mere nærliggende at tilskrive eksperten al æren. Når man anskuer praksis i terapirummet for sig selv frem for i sit konkrete samspil med praksisser andre steder for terapeuter såvel som klienter, ender man kort sagt med et stærkt reduceret og spekulativt billede af det isolerede rum, hvor meget få forhold gør sig gældende.

Der er store ligheder mellem eksperimentet i forskningspraksis med dets uforstyrrede samspil mellem isolerede variable og tilret-

telæggelsen og udforskningen af terapi og mange andre ekspertpraksisser. Kontrol over praksis ved hjælp af isolation og koncentration er deres særkende og på en gang deres styrke og begrænsning. Et eksperiment kan således kun undersøge isolerede hypoteser, men ikke sammensatte teorier, som forskerne derfor må stykke sammen ved hjælp af vilkårlige, eksperimentelt udækkede fortolkninger. Sådan en forskning og terapi har svært ved at begribe og håndtere de komplekse og varierende sammenhænge, som problemer opstår i, eksisterer i, præges af og skal overvindes i. De varierende situationer og samspil ved praksissen i rummet nedtones og blændes også af. Når den anvendte forskning på den måde tilstræber at efterligne den eksperimentelle forskning, må det forstås på baggrund af, at den søger at opnå anerkendelse og en stærkere position ved at leve op til grundforskningens metodologi.

Men klienter søger hjælp i terapi til et problem, der er opstået og plager dem i deres konkrete livssammenhænge. Her betyder problemet først og fremmest noget for dem, og her skal det overvindes med særlig hjælp fra terapien. Terapien foregår tilmed højst en time om ugen i en kortere periode, mens der sker meget andet ind imellem andre steder i deres liv. Terapien skal altså ikke ændre et løsevet, indre problem eller egenskab, og hvad terapeuten gør i den ene time, er ikke den eneste grund til ændringerne af klientens problem.

I stedet må terapien anskues som et led i klientens løbende praksis, hvor den skal hjælpe hende med at ændre sin praksis og overvinde sit problem på forskellige måder. Den må ses som *"Psychotherapy in Everyday Life"* (Dreier, 2008a). Vi må derfor først og fremmest interessere os for, hvordan den bliver en særlig del af klientens dagligliv i en periode, og hvordan den kan hjælpe hende inden for forskellige områder af hendes løbende dagligliv. Men det projekt, jeg rapporterer om i ovennævnte bog, var desværre det første terapiforskningsprojekt, der undersøgte samspillet mellem te-

rapi og dagligliv i dagliglivet. Klienten er stort set heller ikke blevet udforsket som et aktivt subjekt, der overvinder sit problem med bl.a. terapiens hjælp. Mens man primært har interesseret sig for, hvad terapeuten gør, fremstår klienten mere passiv – i lideform som patient, der bærer et problem og modtager en behandling. Terapiforskningen må altså udvides til at anskue terapi som en særlig, begrænset del af klientens ændringer af sin praksis.

For at kunne det, har vi brug for en teori om subjekter i praksis, som kan begribe deres deltagelse i praksisser, deres ændringer af dem og deres overvindelse af deres problemer i dem. Sådan lever de, sådan opstår deres problemer, og sådan kan de muligvis overvindes. Teorien må derfor også kunne begribe, at et problems betydning, hvordan det ytrer sig og forløber og mulighederne for at overvinde det varierer mellem de forskellige sammenhænge i klientens liv. Endvidere må vore begreber om psykiske processer udvides ud over forskningens karakteristik af dem i den isolerede eksperimentelle situation, så de forstås ud fra, hvordan de indgår som aspekter i et subjekts deltagelse i praksissammenhænge. Frem for at anskue dem som faste, generelle funktioner, må de begribes som modificerbare egenskaber, der indgår som varierende aspekter i subjektets forskellige praksissammenhænge. Et subjekts psykiske processer er en uløselig del af dets aktivitet som deltager i en situeret praksissammenhæng. Her afhænger samspillet mellem dets psykiske processer af, hvordan dets deltagelse i den situerede praksis forløber. Og når subjektets dynamiske praksissammenhænge ændrer sig, spiller de sammen på andre måder. Sådan en psykologisk teori skal give bedre greb om klienters og andre subjekters praksis som deltagere i situerede praksissammenhænge og vejlede vort bidrag til at udvikle praksis.

En kritisk-psykologisk teori om subjekter i social praksis

Jeg skal nu give et kort sammendrag af den teori, jeg har udviklet gennem en årrække (Dreier, 1993b; 1994; 1999b; 2003a; 2008a; 2011b; 2016a; 2020; 2021a; 2021b) som en sammenhængende begrebsramme om social praksis, subjekter og deres psykiske processer, problemer, terapi med mere inspireret især af det øvrige arbejde i kritisk psykologi (fx Holzkamp 1983; 2016; Schraube & Osterkamp, 2013) og social praksis teori. Under udviklingen af teorien tilføjede jeg begreber til den kritiske psykologi og omdefinerede andre. Teoriens almene begreber skal gøre det muligt at forstå situerede og individuelle fænomener. Begrebernes almene bestemmelser karakteriserer aspekter, der almindeligvis spiller en vigtig rolle i de konkrete fænomener, vi møder og undersøger. Men de almene aspekter giver ikke en udtømmende bestemmelse af de konkrete fænomener, og deres rolle og udfoldelse i konkrete enkelttilfælde varierer (Dreier, 2007; 2019a; 2021a; 2021b). De almene begreber vejleder os med hensyn til hvilke spørgsmål, vi må stille til de enkelte situerede fænomener for at kunne forstå det konkrete mere omfattende og dybere. I stedet for at et begrebs definition henviser til noget, der er afgrænset fra alt andet og tillagt bestemte iboende egenskaber, henviser den altså til bestemte aspekter i praksis og til, hvordan disse aspekter i praksis alment hænger sammen med og udfolder sig sammen med andre almene aspekter, som karakteriseres i andre begreber. En teoris begreber bestemmer imidlertid kun de almene aspekter ved de situerede fænomener og kun de almene sammenhænge mellem dem. Andre særlige og enkeltstående forhold og tilstande i de konkrete sammenhænge er ikke dækket fuldt ud af de almene begreber og teorier.

En teori om subjekter må begribe dem i den sammenhæng, de lever i. Mennesker lever i samfund, som de re-producerer og ændrer i deres samfundsmæssige/sociale praksis. Be-

grebet samfundsmæssig praksis bygger bl.a. på begrebet liv, og på hvordan liv er organiseret og re-produceres i aktivitet i samfundsmæssige sammenhænge. Andre videnskaber – fx økonomi, sociologi, politologi og antropologi – bidrager ligeledes med viden om den samfundsmæssige/sociale praksis. Fordi psykologien fokuserer på individuelle subjekters liv og udvikling som deltagere i sociale praksisser, må den fremhæve andre aspekter ved sociale praksisser end de øvrige samfundsvidenskaber. Den må fremhæve nogle særlige karakteristika ved den sociale praksis, som er vigtige i en teori om menneskelig subjektivitet. Helt grundlæggende må en teori om menneskelige subjekter funderes i, at mennesker lever i kraft af, at de re-producerer og ændrer deres samfundsmæssige, historisk udviklede livsgrundlag og dermed deres eget liv og sig selv.

Den samfundsmæssige praksis er opdelt og arrangeret i en struktur af praksisser, som finder sted i forskellige kontekster med særlige formål og tilrettelæggelser af deres praksis og med særlige forbindelser til andre kontekster. Her re-producerer og ændrer deltagerne disse praksisser afhængigt af de varierende, dynamiske forbindelser mellem praksisserne. Adgangen til, eller udelukkelsen fra, en kontekst og tidsrummene for at deltage i den er samfundsmæssigt arrangeret. I forhold til en bestemt konteksts formål er de enkelte subjekters deltagelse i dens praksis fordelt på forskellige positioner med forskellige opgaver, ansvar, magt og indflydelse, som er mere eller mindre klart afgrænsede, overlappende og foranderlige. Konflikter og modsigelser i den omfattende samfundsmæssige praksis gør sig gældende i de lokale konteksters praksisser på særlige måder med særlige betydninger og sammen med lokalt skabte konflikter og modsigelser mellem deltagere på forskellige positioner.

Et individuelt menneskeligt subjekt er et kropsligt væsen. Derfor befinder det sig altid et konkret sted i den samfundsmæssige praksis med et derfra givet første persons perspektiv

på dens sammenhæng og på sig selv i den. Her er subjektet situeret og tager del i en praksis i en lokal social kontekst. Et subjekt er faktisk en deltager, og subjektets aktivitet er en særlig del af den løbende sociale praksis i en lokal kontekst. Hun er altså en partikulær deltager i social praksis, i og med at hendes deltagelse spiller en særlig, begrænset rolle for re-produktionen eller ændringen af den bestående sociale praksis. I hendes aktiviteter i hendes særlige, varierende, løbende deltagelse spiller hendes psykiske processer sammen på varierende måder. Et subjekts sansninger, iagttagelser, tanker, erindringer, forestillinger, følelser og motiver er altså samvirkende aspekter i hendes løbende situerede deltagelse i social praksis. Her forbinder hun sine psykiske processer i en sammensat konfiguration, hvori de forskellige psykiske aspekter er mere eller mindre fremtrædende, og hun varierer og ændrer konfigurationen i løbet af sin deltagelse. Subjektets umiddelbare, konfigurerede oplevelse af sig selv i sin situerede deltagelse i en kontekst fremstår for hende i hendes umiddelbare subjektive befindende. Men hendes umiddelbare befindende er ikke blot en given sammensat oplevelse for hende. Hun kan forholde sig til sit umiddelbare befindende, fokusere på det, genoverveje og omvurdere enkelte aspekter af det og re-konfigurere forbindelserne mellem dem og dermed afklare og ændre sit befindende og således nå frem til, hvordan hun vil forholde sig i sin løbende deltagelse. – Alt dette må psykologiske teorier kunne begribe for at være adækvate.

Eksempelvis udtrykker følelsen angst alment et subjekts vurdering af ikke at kunne klare en situation i en kontekst, så den kan blive farlig og få negative konsekvenser for hendes tilværelse. Subjektets angst kan være en reaktion på bestemte, givne eller anticiperede aspekter eller hændelser i situationen. Men den optræder ikke som et særskilt psykisk element. Dens emotionelle kvalitet er uløseligt forbundet med bestemte (også kropslige) sansninger,

forestillinger, erindringer, iagttagelser, tanker og motiver, som er konfigureret i subjektets sammensatte angstoplevelse i hendes umiddelbare angstfyldte befindende. Her udgør hendes konkrete angstfølelse en særlig subjektiv oplevelse og vurdering af hende selv som deltager i en situation med et særligt oplevet spillerum af handlemuligheder, begrænsninger og konflikter. Hendes angstfølelser forløber tilsvarende forskelligt og varierende.

De samfundsmæssige betingelser har betydning for de deltagende subjekter i kraft af de konkrete, mere eller mindre begrænsede muligheder, de tilbyder dem for at udfolde deres liv. Men et subjekts respons, hendes deltagelse, er ikke forårsaget af en isoleret ydre betingelse. Den er begrundet i de muligheder, betingelserne tilbyder hende derfra, hvor hun nu befinder sig. Vel at mærke sådan som hun erfarer mulighederne og finder, at hun har gode grunde til at realisere sine personlige anliggender – dvs. hvad hun er berørt af, engageret i og bekymret for – som deltager i denne praksis med dette spillerum af muligheder. For at realisere de muligheder må subjektet identificere passende situationer, anledninger og opdukkende hændelser til at gøre det og have tiltro til, at det kan lykkes i denne sammenhæng med disse andre deltagere og med sin udviklede handleevne.

Den sammensatte kvalitet i hendes umiddelbare, situerede subjektive befindende rummer hendes samlede vurdering af sine anliggender og handlemuligheder, og den vejleder hendes afklaringer. Men da et individuelt subjekt tager del i en langt mere omfattende social praksis, er hendes opfattelser og vurderinger selektive. De rummer ikke alle aspekter og sammenhænge i praksis, og i sin subjektive forståelse og vurdering konfigurerer hun de aspekter og sammenhænge, som hun opfatter, på en særlig måde. Det fører til en særlig subjektiv opfattelse af bestemte muligheds betydning og til, at hun overser andre aspekter, sammenhænge og muligheder i praksis. Når forskellige subjekter deltager på forskellige positioner i en social

praksis med forskellige og ulige muligheder, udvikler de forskellige anliggender i forhold til denne praksis og kan gribe til at realisere muligheder til egen fordel på bekostning af andre. Det giver grobund for konflikter mellem dem og for dem om den fælles praksis og om de enkeltes deltagelse.

I den umiddelbare kontekst gør omfattende aspekter og sammenhænge i samfundsstrukturen sig endvidere gældende på særlige måder. Subjektet har her særlige muligheder for og grunde til at undvige og omgå eller erfare, forholde sig til, gribe, forfølge og influere dem samt for at tage stilling til dem og deres betydninger i sin lokale praksis. Mange konflikter mellem subjekter og for subjekter i en lokal kontekst har baggrund i de særlige betydninger, omfattende samfundsmæssige modsigelser og konflikter her har, og i deres situerede muligheder for at tage højde for dem og influere dem herfra.

Praksis i vore samfund er strukturelt tilrettelagt sådan, at de enkelte subjekters tilværelse strækker sig over flere forskellige lokale kontekster, som de deltager i. Praksisserne i disse forskellige kontekster tjener forskellige formål og rummer forskellige andre deltagere, positioner og fordelinger af magt, indflydelse og ansvar. I de forskellige kontekster realiserer de enkelte subjekter derfor forskellige anliggender af forskellige grunde og i forhold til forskellige spillerum af muligheder. De deltager også på forskellige måder og befinder sig og fungerer forskelligt. Mainstream psykologiens forsknings metodologi undersøger imidlertid ikke samme individ i hendes forskellige kontekster, så den kan ikke opdage, at hendes psykiske funktioner varierer, når hun deltager i forskellige kontekster. For eksempel indgår emotionen angst i varierende konfigurationer med andre psykiske aspekter i et subjekts forskellige deltagelser i forskellige kontekster med forskellige betydninger, spillerum og konflikter for hende og med forskellig status i hendes livsførelse.

I sin personlige deltagerbane over tid og sted kan det enkelte subjekt blot lade sig drive med i forhold til, hvad der foregår i hendes forskellige kontekster, eller hun kan forfølge vigtige personlige anliggender i dem og på tværs af dem ved at kombinere sine varierende situerede deltagelser i dem. På den måde kan hun også tage højde for og udnytte, at hun kan erfare, gribe og influere aspekter ved den omfattende samfundsstruktur på forskellige måder i forskellige kontekster med forskellige muligheder og konflikter. I sådan en sammensat tilværelse udvikler de enkelte subjekter ligeledes en mangesidet og variabel handleevne og selvforståelse. For at holde sammen på deres forskellige deltagelser i forskellige praksisser med forskellige andre over tid og sted udvikler de tillige personlige standpunkter, som udgør deres subjektive stillingtagen til, hvad de går ind for og imod i deres forskellige deltagelser. Endvidere udvikler de en daglig livsførelse for at sikre, at deres sammensatte og mangesidige dagligliv med forskellige formål og deltagere ikke falder fra hinanden, at de kan forfølge og realisere, hvad der er nødvendigt og vigtigst, og at de får afvejet og forbundet de forskellige dele og engagementer i deres sammensatte tilværelse på en passende måde. Subjekter udvikler med andre ord deres selvforståelse, standpunkter og anliggender på basis af deres daglige livsførelse og ud fra deres første persons perspektiv på sig selv som det subjekt, der fører sit liv på denne måde ved at deltage på disse måder i disse sammenhænge sammen med disse andre personer. De koordinerer tillige deres livsførelse med de forskellige andre deltagere i de forskellige dele af deres dagligliv og med de samfundsmæssige arrangementer for deltagelse og dagligliv over tid og sted i den samfundsmæssige praksis.

De individuelle subjekter varierer dog ikke blot deres deltagelse mellem de forskellige kontekster, som de tager del i. De varierer også deres deltagelse inden for deres enkelte kontekster, og det har stor betydning for dem,

at sådanne variationer er mulige. Den sociale praksis i den enkelte kontekst er heller ikke helt ensartet, men præget af forskellige grader og arter af variation, hvilket har betydning for, hvordan de enkelte subjekter kan variere deres deltagelse heri. Nogle af disse variationer over tid i de sociale praksisser og i de enkelte subjekters deltagelse i dem har karakter af skift og svingninger frem og tilbage uden at føre til egentlige stabile ændringer i disse praksisser og i deres deltagelser. De udgør en slags afvekslinger eller tovtækkerier.

Det er dog vigtigt at skelne mellem skift og svingninger i de sociale praksisser og i de enkelte subjekters deltagelse heri på den ene side og ændringer og udviklinger i de sociale praksisser og i de enkelte subjekters deltagelser heri på den anden side. Sociale praksisser varierer ikke blot. De ændrer sig og udvikler sig også. Det samme gør subjekternes deltagelser. Ændringerne og udviklingerne af praksisserne ændrer og udvider deltagernes muligheder og spillerum. De stiller også ofte andre krav til deres fortsatte deltagelse, så de ligeledes må ændre og udvikle deres deltagelse og deres personlige forudsætninger herfor. Selv når en bestående praksis ikke er under forandring, rummer den dog oftest spillerum for, at de individuelle subjekter i nogen grad kan udvikle deres deltagelse i den. Endvidere må vi skelne mellem, hvordan individuelle subjekter kan og må forholde sig til ændringer af deres sociale praksisser, som de ikke selv har haft del i at realisere til forskel fra ændringer, som de har bidraget til og taget del i at realisere. De to slags ændringsprocesser rummer nemlig forskellige individuelle lærings- og udviklingsprocesser. Begge typer ændringer og udviklinger af sociale praksisser og af individuelle subjekters deltagelse kan tillige være mere eller mindre omfattende og vidtrækkende.

Hvorom alting er, bygger ovenstående på, at vi begriber individuelle subjekters udvikling som forankret i deres deltagelse i sociale praksisser med bestemte spillerum samt i deres deltagelse i ændringerne af disse praksisser. Både

individuelle ændringer og ændringer af sociale praksisser kan drives frem af deltagernes kritik af de foreliggende handlespillerum, af ulige fordelinger af spillerummene mellem dem og af de problemer og konflikter, det bundner i og fastholder. Sociale praksisser og fordelingen af de enkeltes deltagelse og muligheder i dem er med andre ord omstridte. Nogle ændringer af sociale praksisser løser ikke disse konflikter og modsætninger, mens andre ændrer eller overvinder (nogle af) dem.

Den tilgang til en konkret psykologi om konkrete subjekter, jeg nu kort har præsenteret, står i stærk kontrast til mainstream psykologiens abstrakte populationsviden, hvor almene psykiske egenskaber ikke ses som varierende og udviklelige sammen med de varierende og udviklelige forhold i de konkrete subjekters konkrete livsførelse i forskellige dynamiske sammenhænge i konkrete samfundsmæssige praksisstrukturer. For omtrent 25 år siden gav forfatteren Villy Sørensen kritisk og ironisk udtryk for, hvordan et konkret subjekt, som har behov for behandling, kan opleve og forholde sig til sådan en abstrakt populationsviden i lægevidenskaben, der som magtfuld nabovidenskab har haft overordentlig stor betydning for udformningen af mainstreampsykologiens metodologi:

“Hvis jeg bare havde en kontrolgruppe, ville jeg kende mig selv meget bedre. I en valgsituation kunne jeg vælge begge dele og bagefter se, hvad der gik bedst. Navnlig kunne jeg afprøve flere behandlinger, flere præparater og med sikkerhed konstatere om de gjorde mest gavn eller skade, hvad man nu kun kan gisne om. Det kunne ligefrem blive en sport at afprøve forskellige muligheder, livet ville virkelig få indhold, jeg ville føre flere liv og eksperimentere ikke bare med livet, som vi jo gør, men med livene. Jeg ville blive så interessant for lægevidenskaben, at jeg kunne leve og ikke bare dø af det. Måske ville jeg bare komme i tvivl om hvem der i gruppen var mig. Og lægevidenskaben vil nok kunne klonе sig til sine forsøgspersoner uden min hjælp. Så jeg fortsætter uden kontrolgruppe, som min egen forsøgsperson.” (Villy Sørensen, 1996)

Klienter, deres problemer og terapi

Efter at have fremlagt den almene teoretiske tilgang og begreber om subjekter som situerede deltagere i sociale praksisstrukturer, skal jeg nu kort vise, hvordan jeg har udbygget og specificeret den almene teoretiske opfattelse inden for et særligt praksisfelt, nemlig den psykoterapeutiske praksis, der udgør hovedområdet i psykologiens praksis og i min empiriske praksisforskning (Dreier, 1977, 1993b, 2008a, 2015b, 2016b). Min praksisforskning inden for det område krævede, at jeg tilføjede flere begreber af særlig relevans for området, samtidig med at den gav vigtig inspiration til udviklingen af de almene teoretiske begreber, der blev fremlagt ovenfor. Efter at have fremlagt en teoretisk karakteristisk af subjekter i sociale praksisstrukturer zoomer vi altså nu ind på subjekter, der deltager som klienter i terapi på grund af problemer, som er opstået og plager dem i deres daglige deltagelse i situerede sociale praksisser.

Vi tager udgangspunkt i det almindeligt anerkendte nøglebegreb inden for dette område, nemlig at klienter går i terapi, fordi de plages af et særligt personligt problem. Det skal nu defineres på en måde, der passer til den almene teori om subjekter som deltagere i situerede praksisstrukturer. Subjekter søger psykoterapi for en tid – og bliver dermed til klienter – på grund af et særligt personligt problem. Dette problem er en uønsket personlig situation og en plagsom subjektiv tilstand, som subjektet ikke har kunnet overvinde i sine hidtidige forsøg i sin sociale praksis, hvor det har rod i forskellige problematikker, konflikter og modsigelser. Problemet er forbundet med et negativt subjektivt befindende. Når et subjekt stadig hænger fast i problemet efter gentagne forgæves forsøg på at overvinde det, kan der støde afledte subjektive og psykiske problemer til. Hendes subjektive befindende kan blive diffust negativt, og hun kan miste troen på, at hun magter at gøre noget ved problemet og føle sig nødsaget til at begrænse sin daglige livsførelse for at undgå, at det bliver endnu værre. Men psy-

kiske problemer er opstået i, og forbliver en del af, en praksissammenhæng, også selv om subjektet ikke længere klart forstår forbindelserne mellem sin uønskede tilstand og disse sammenhænge. De er tilmed varierende dele af varierende sammenhænge i subjektets liv. Her har de psykiske problemer betydning, og her skal de overvindes.

Det kunne for eksempel være et angstproblem. Angstproblemer kan selvfølgelig også hænge sammen med andre psykiske problemer hos samme person, men det ser jeg bort fra i det følgende for ikke at komplicere fremstillingen yderligere. For et subjekt med et angstproblem fremtræder angstfølelsen for hende i hendes umiddelbare befindende. Her får hendes oplevelse af angsten særlige kvaliteter, fordi den er konfigureret sammen med hendes sansninger (inkl. kropslige sansninger), forestillinger, erindringer, iagttagelser, tanker og motiver og med hendes oplevelser og vurderinger af sine situerede handlemuligheder, -evne og -grunde i sin praksiskontekst. I hendes umiddelbare befindende hænger angstproblemet og hendes muligheder for at overvinde det også sammen med hendes andre anliggender, problemer, konflikter og deltagere. Hendes oplevelse af angsten, angstens forløb og hendes muligheder for eller problemer med at overvinde den præges tillige af de forskellige praktiske sammenhænge, den indgår i. Derfor varierer de mellem hendes forskellige kontekster med tilhørende forskellige situationer. Med tiden udvikler subjektet en særlig forståelse af sit problem og af sig selv som et subjekt med dette problem. Det faktum, at hun får behov for terapi, indikerer, at denne forståelse ikke er tilstrækkelig til at overvinde problemet, men tværtimod til dels selv er en del af problemet. I sin forståelse af sit problem kan subjektet tilmed forskyde det til, at det skyldes andre forhold i andre kontekster, end hvor det opstod eller generer hende mest.

Når et subjekt med for eksempel et angstproblem ser sig nødsaget til at søge hjælp til at overvinde sit problem ved at blive klient i

en terapi, er hun selvfølgelig ikke bare sit problem eller diagnose, som skal behandles. Hun er et sammensat subjekt med en sammensat livsførelse med de særlige vanskeligheder og komplikationer, som det uløste problem her har medført for hende. Og hun har her konfigureret sit problem og forholder sig til det på særlige måder. Derfor må der arbejdes med hendes erfaringer med problemet og med hendes selvforståelse i hendes praksis, altså med klienten som et subjekt, der bevæger sig rundt med sit problem i sin livsførelses sociale praksisstruktur. Problemets livshistorie udgør således tidsdimensionen i hendes udvikling af sin livsførelse. Det gælder derfor nu om at skabe ændringer, der overvinder angstproblemet i hendes deltagelse i forskellige praksisser sammen med forskellige andre. Lykkes det, kan hun selvfølgelig – som alle andre – stadig føle angst i forskellige situationer, men hendes konkrete angstfølelser udgør ikke længere et særligt problem, som hun ikke ved, hvad hun skal stille op med, og føler sig hjælpeløs overfor.

Ved terapiens begyndelse har klienten derimod ikke kunnet overvinde sit problem med sin egen forståelse af det og oplevede muligheder for det. Det har oftest ført til, at hendes forståelse af sit angstproblem er blevet usikker og har ændret sig i retning af, at hun opfatter problemet som en særlig svaghed eller sygdom i hende selv. Dermed overtager hun mainstreampsykologiens opfattelse af psykiske processer som adskilte indre årsager. Men med sådan en opfattelse kan hun ikke forstå problemets sammenhæng og grund i sin sammensatte deltagelse i social praksis, og det gør det svært at overvinde problemet i praksis. Derfor må hun overskride sin personaliserede opfattelse af sit problem, og af hvad der skal til for at overvinde det, i retning af en situeret forståelse. Det kræver, at hun gør op med sine følelser af utilstrækkelighed, skyld og skam over sit problem og vender sig mod, hvordan hun befinder sig og fungerer i sine situerede sammenhænge med deres konflikter og mulighedsrum.

Klient og terapeut må derfor sammen undersøge, hvordan hendes angst opstår, opleves og forløber, og hvilke muligheder der er for at overvinde den, når den er situeret i hendes forskellige praksissammenhænge. Når klienten gør det, forholder hun sig til sit angstfyldte befindende og fokuserer på dets forskellige aspekter i de forskellige sammenhænge, det indgår i. At problemet varierer på tværs af sammenhænge, tydeliggør da, at det ikke er en ting i sig selv, men tværtimod hænger sammen med varierende andre aspekter for hende i de forskellige sammenhænge. Det afdækker også, hvad det hænger sammen med. Alt dette giver hende stof til at genoverveje og re-konfigurere sin forståelse af sin angst. På den måde udvikler hun gradvis en mere situeret forståelse af den og af mulighederne for at overvinde den, som kan erstatte hendes personaliserede forståelse. Og efterhånden udbygges hendes situerede undersøgelse af angsten og afprøvning af muligheder for at overvinde den også med, hvordan hun kan forfølge en ændring af problemet igennem forskellige situerede anledninger, begivenheder og sammenhænge.

På den måde fremmes efterhånden en situeret forståelse af problemet og af, hvordan det kan ændres. Samtidig styrkes erkendelsen af, at problemet udgør et aspekt ved varierende sammenhænge og derfor er forbundet med varierende oplevelser, forløb og ændringsmuligheder. Problemet opfattes da ikke bare som, at det bunder i klienten som bærer af en indre svaghed, men snarere i klienten som deltager i sociale praksisser. Hendes forståelse af angsten og hendes selvforståelse ændres således i takt med, at hun udvikler – og ændrer samspillet mellem – sin praksis, handleevne, befindende og anliggender. Tillige forankrer hun sin problemforståelse og selvforståelse mere udførligt i sin livsførelse i og på tværs af sine forskellige sociale praksisser.

Alle disse afklarings- og ændringsprocesser forløber selvfølgelig ikke udelukkende i terapi-samtalerne, men i klientens deltagerbane frem

og tilbage mellem dem og de andre kontekster i hendes løbende dagligliv. Her inspireres de også af mange andre erfaringer og hændelser samt af hendes forsøg på at bruge dem til at skabe ændringer. Afklaringerne og ændringerne forbinder altså den terapeutiske praksis med klientens andre sociale praksisser. Det gælder derfor om at afdække og bruge terapisessioners særlige muligheder for at bidrage hertil sammenlignet med og sammen med de andre sammenhænge i klientens dagligliv. Terapisessioner foregår jo afskærmet fra klientens øvrige dagligliv og udføres i fortrolighed med en fremmed ekspert, der ikke er en del af klientens øvrige dagligliv. Alligevel ville det være forkert at opfatte, hvad der foregår i sessionerne, som om det er løsrevet fra klientens øvrige liv udenfor. Vi må snarere betragte sessionerne som en praksis, der rykker klienten og hendes problem ud af sine vante sammenhænge og belyser dem ud fra hendes anderledes deltagelse i den anderledes sociale praksis i sessionerne. I denne afskærmede praksis, som udføres i fortrolighed mellem klient og terapeut, er det mindre risikofyldt for klienten at betro sig til sin terapeut, og hun har samtidig brug for at uddrage nye forståelser og råd fra sessionerne, fordi hun er rådvild over, hvad hun skal gøre for at overvinde sit problem og ikke tror på, at hun selv kan klare det. Omvendt kan terapeuten fra sin afskærmede praksis ikke kontrollere, hvad klienten stiller op med sine erfaringer og råd fra sessionerne bagefter andre steder, hvilket stiller klienten mere frit til ikke at følge ligegyldigt hvilket råd, hun måtte få. Hun må vurdere, at det vil kunne passe ind i og kunne realiseres i hendes (ændringer af sin) daglige livsførelse i forskellige sociale praksisser. Og hun må kunne gribe de passende – og ofte uforudsete – lejligheder til at realisere det, som måtte dukke op i disse forskellige andre sammenhænge. Uanset hvilken betydning sessionerne får for klienten, skal problemet jo primært overvindes i hendes liv udenfor med sessionerne som ekstra bidrag hertil. Klienten må

altså finde ud af at kunne forfølge sine ændringer på tværs af terapikonteksten og de øvrige dele af hendes dagligliv på sådan en måde, at hun kan knytte de forskellige dele af sine ændringsbestræbelser sammen på en konstruktiv måde i løsningen af sit problem. Til at analysere de processer benytter jeg begreber om at forfølge anliggender i deltagerbaner og om daglig livsførelse samt en skelnen mellem begreberne variation, skift, ændring, læring og udvikling i subjekters situerede deltagelse i forskellige sociale praksisser og på tværs af dem.

En klients overvindelse af sine komplicerede og problematiske angstfølelser fører til et forbedret subjektivt befindende og livskvalitet i hendes løbende dagligliv. Den udvikler også hendes handleevne, sociale relationer og deltagelse i hendes forskellige sociale praksisser. Hun bliver tillige bedre til at se og lettere tilskyndet til at gribe andre relevante opdukkende muligheder og til at tage del i andre forandringer sammen med forskellige andre deltagere i hendes dagliglivs forskellige kontekster. Alt dette gør hende ligeledes bedre rustet til at håndtere andre problemer, der måtte dukke op i hendes dagligliv, samt andre kommende relevante ændringer af hendes dagligliv, livsførelse, selvforståelse og sociale praksisser. Endelig udvikler den hendes forståelse af, hvordan hun kan tage del i sådanne ændringer sammen med forskellige andre berørte subjekter.

Terapiforskning og terapeuters praksis

I forhold til psykoterapeutisk praksis består den mest påtrængende opgave i at oparbejde det store efterslæb i udforskningen af klienten som subjekt i sessionerne kombineret med hendes overvindelse af sine problemer i sin øvrige sammensatte daglige praksis. Det har vi brug for meget mere viden om, før vi kan udvikle en adækvat teoretisk forståelse af terapi og af terapeuters praksis. Jeg har prioriteret at fokusere på det først, og det har gjort stærkt indtryk på mig, hvor meget der er at gøre, og hvor meget nødvendig og værdifuld viden, det kan

give. Derfor har jeg endnu ikke udviklet nye forskningsprojekter om den anden store forskningsopgave: at udforske terapeuter som subjekter i deres sociale praksisser set i forhold til deres klienters dagligliv. Hvis vi derimod, som vanligt, kun udforsker praksis i sessionerne og lægger afgørende vægt på at undersøge og påvise effekten af en behandling som udført af terapeuten, får vi primært viden om ham, og vi kommer til at opfatte behandlingen som et årsags-virkningsforhold med terapeuten som årsag og klienten som virkning. I stedet må vi se terapeuten som en hjælp til klienten som subjekt i sine bestræbelser på at overvinde sit problem uden for og i terapien. Vi må altså have blik for begge parter forskellige indsatser i frembringelsen af ændringerne – suppleret af mange andre personers mulige bidrag i forskellige dele af klienternes dagligliv.

For terapeuten fremstår hans direkte hjælp til klienten i terapien imidlertid tydeligst. Han er jo ikke til stede i klientens løbende dagligliv andre steder uden for sessionerne, hvor hjælpen først og fremmest skal gøre en forskel. Derfor kommer han let til at overse eller misforstå betydningen af, hvad der foregår andre steder uden for sessionerne, og som følge heraf også misforstå betydningen af sin egen indsats i sessionerne. Terapeutens mest betydningsfulde hjælp er faktisk en indirekte hjælp (Dreier, 2008a), for klienternes problem skal primært overvindes i deres sammensatte dagligliv uden for sessionerne. Men fra terapeutens ståsted i sessionerne bliver hans erfaringer og tolkninger herom mere usikre, uklare og flertydige. Derfor er det særlig uheldigt, at der netop mangler input og vejledning fra forskningen herom. Den teoretiske forståelse af subjekter som situerede deltagere i sociale praksisstrukturer og deres forhold til deres problemer heri giver en vis hjælp, men leverer selvfølgelig ikke konkret viden om, hvilke dynamiske aspekter og sammenhænge der kan være særligt vigtige i de enkelte konkrete tilfælde.

Terapiforskningen betragter imidlertid også terapeuten for snævert i en anden henseende.

Den udforsker ligeledes kun terapeuten i sessionernes umiddelbare terapikontekst. Terapeutens institutionelle arbejdssammenhænge med deres muligheder, konflikter og modsigelser belyses derimod stort set ikke. Det gælder i særlig høj grad arbejdssammenhængenes betydning for terapeutens direkte arbejde med sine klienter i sessionerne (Dreier, 2003a; 2003b). I en række kritisk-psykologiske teori-praksis-konferencer udviklede vi et praksis-portræt (Markard, Holzkamp & Dreier, 2004) til at belyse betydningen for terapeuten af de strukturelle arrangementer af terapeutisk praksis i vigtige kontekster og situationer på terapeutens arbejde. Portrættet belyser imidlertid ikke, hvordan terapeuten på sit daglige arbejde bevæger sig rundt i dets strukturelle arrangementer, og hvorledes de – med eller mod hans vilje – påvirker hans arbejde med sine klienter i sessionerne. De strukturelle arrangementers betydning for hans arbejde med sine klienter belyses derfor utilstrækkeligt, ligesom det heller ikke belyses, hvordan terapeuten forfølger hjælpen til sine klienter igennem sine professionelle og institutionelle arbejdssammenhænge. Hertil kommer, at portrættet ikke belyser klienten som subjekt i sine praksissammenhænge og derfor ikke giver terapeuten indsigt i, hvilken betydning kombinationen af de to subjekters forskellige sammenhænge har for terapeutens arbejde og for klienten. Derfor kan portrættet heller ikke komme tilstrækkeligt fri af opfattelsen af, at terapeuten skaber ændringen hos klienten.

Når terapiforskning hverken bevæger sig uden for sessionen i klientens dagligliv eller i terapeutens arbejdssammenhænge, kommer det til at se ud som om terapi kun udføres og virker i sessionen. Mainstream forskningen hævder netop, at terapi virker i sessionen, hvor terapeutens generelle, indre kompetence forårsager en virkning på klientens generelle, indre problem. Den reducerer blikket for parternes subjektivitet og indfører en kløft og modstrid i praksis mellem en abstrakt generalitet og den

situerede kvalitet i klientens problem og terapeuten's hjælp. Arbejder en terapeut sådan med sin klient, må han affinde sig med de utilstrækkelige følger, jeg har skildret.

Den generelle viden om populationer egner sig imidlertid også til at styre terapeuten's praksis. Den evidensbaserede forskning har intensiveret denne styring ved at insistere på, at terapeuter i praksis nøje skal følge den generelle viden om, hvilken generel metode der virker bedst på et bestemt generelt problem (Dreier, 2011a). Denne forskning er altså også et redskab til at styre og kontrollere eksperterne. De skal holde sig til at anvende generel populationsviden og forvandles til "scientist practitioners", på trods af at klienters problemer, subjektivitet og livssammenhænge ikke er ens. Kritiker af den opfattelse nøjes ofte med kun at betone, at eksperten kan reflektere over sin praksis (Schön, 1983), mens klientens refleksioner ikke nævnes. At fastholde et professionelt fortolkningsmonopol er imidlertid et magtforhold. Desuden tvinger modstriden mellem mainstream forskningens abstrakte kausalitet og den situerede praksis med konkrete klientsubjekter terapeuten til at udvikle et dobbelt bogholderi mellem sin dokumentation af sin praksis og sin udøvelse af den, og den modstrid øger hans uklarhed og usikkerhed over sin praksis.

Opfattelsen af, at terapeuten skal være en neutral ekspert, står tillige i modstrid med, at psykologer arbejder med problemer og konflikter, som de uundgåeligt bliver inddraget i af deres klienter under arbejdet med dem, så psykologens indsats selv bliver mere eller mindre omstridt og ambivalent. Og når terapeuten ikke i praksis kan leve op til den abstrakte models entydighed og forenkling, kommer han let til at opleve sin indsats som utilstrækkelig og problematisk og til at anlægge en forsvarspræget holdning til den og til andres vurderinger af den. Hertil kommer, at når psykologer forlader uddannelsen og går ud i praksis, fører kløften mellem teori og forskning (sådan som

de præsenteres under uddannelsen) og praksis (sådan som den mødes efter uddannelsen) til et praksischock og en usikker indgang i praksis. Alligevel arrangerer arbejdspladser sjældent forløb til at indarbejde nye medarbejdere i deres praksissammenhænge. De henvises i stedet til fortsatte kurser i deres håndværk og til at forskyde bearbejdningen af deres problemer til en supervision uden for arbejdspladsen, der oftest følger samme abstrakte opfattelse af deres ekspertise og personlige problemer. Derimod kan den teoriramme, jeg har fremlagt, også vejlede terapeuter i at udvikle deres terapeutiske praksis ud fra deres særlige, strukturelt arrangerede position i forhold til klienternes praksissammenhænge, og i – sammen med andre – at udvikle de strukturelle arrangementer af den terapeutiske hjælpeindsats.

Man må selvfølgelig spørge, hvordan en teori – og en forbindelse mellem teori og praksis – med den tilgang, jeg anlægger mon må se ud inden for andre praksisfelter end det psykoterapeutiske. Jeg har i mindre omfang arbejdet med læring i og uden for uddannelsesinstitutioner, inklusive i subjekters daglige livsførelse (Dreier, 1999a; 2003b; 2008b; 2015a). Når jeg sammenligner de to praksisfelter, finder jeg overraskende mange ligheder mellem to praksisser, der oftest anses som temmelig forskellige. Mainstreamforskningen inden for de to felter ligner dog hinanden meget. De bruger samme grundlæggende metodologi, anlægger begge ekspertens perspektiv, bliver inden for ekspertens umiddelbare kontekst og lægger op til styring af praksis ved hjælp af kontrolvidenskabelig forskning.

Teori, praksis og kritik

For at kunne forbinde teori og praksis må vi besidde en dyb og bred viden om praksis og koncipere vore psykologiske begreber, teorier, metoder og praksisser i forhold hertil. Men det unge fag psykologi med sin endnu yngre praksis har lagt sig op ad et magtfuldt paradigmatisk forbillede, som anskuer og udfor-

sker praksis som anvendelse af abstrakt viden, mens subjektets eget første persons perspektiv kun skimtes, når det smugles ind i forskeres og praktiseres fortolkninger.

Men hvad kan en kritisk psykologisk teori om subjekter i praksis da bruges til?

For det første kan den forankre vor forståelse af subjektets psykiske processer, problemer og selvforståelse samt deres muligheder for og grunde til at ændre sig og deres liv i praksis. Det skyldes, at den insisterer på, at psykologisk teori skal begribe subjekter som deltagere i sociale praksisser, og at den erstatter den fremherskende opfattelse af psykiske processer som abstrakte, generelle indre egenskaber med at begribe dem som subjektive forudsætninger, der udfolder sig og kan videreudvikles i subjektets deltagelse i sociale praksisser. Men det skyldes også, at den overskrider mainstreamopfattelsen af praksis og indfører begreber om sociale praksisser, der er særligt relevante for psykologiens arbejde med at kaste lys over menneskelig subjektivitet. Kritisk psykologi kan derfor levere en rigere og mere konkret forståelse af subjekter set fra deres eget situerede perspektiv i social praksis. Den kan udfolde sig som en konkret psykologi, der er bedre rustet til at vejlede konkret kritisk praksis.

For det andet kan den bidrage til at udvikle en mere konkret, situeret og praksisforankret teoretisk forståelse af psykologisk praksis. Den forståelse placerer for eksempel terapeuter i konkrete samfundsmæssige praksisstrukturer, hvor den forbindes med en lignende forståelse af deres klienters praksis. Begge parter anskues som situerede deltagere i praksisstrukturer, hvori de har en særlig, midlertidig forbindelse med hinanden. Det gør op med standsinteresser i et professionelt tolkningsmonopol og virkningstænkning om psykologers praksis og med abstraktionen af folks problemer fra deres dagligliv i sociale praksisser. Og det opfordrer til at gentænke parternes praksisser som forbundne og til at udvikle psykologers og deres

brugerers praksis samt tilrettelæggelsen og udførelsen af institutionelle ekspertpraksisser i overensstemmelse hermed. Der benyttes vel at mærke samme grundkoncept om begge parter som subjekter, der forbindes i samtænkningen af dem. Og der gøres op med traditionelle måder at tænke forholdet mellem teori og praksis på. Teori, fund og kritik forbliver jo abstrakte, med mindre de begriber problemer, konflikter og muligheder for ændringer for de berørte parter som subjekter konkret fra deres perspektiv i deres praksisser. Sker det ikke, øges sandsynligheden for, at analyser ikke bliver grebet og brugt.

For det tredje kan den kaste kritisk lys over den dominerende samfundsmæssige opfattelse af viden og ekspertise med dertil hørende arrangement af ekspertinstitutioner og deres praksis. Det gøres ved at analysere disse institutioners tilrettelæggelse og virke i forhold til deres brugers dagligliv samt deres brugers muligheder for at få den rette og optimale hjælp hertil. Det skaber desuden grundlag for, at psykologer kan udøve en kombination af fagkritik, ekspertkritik og institutionskritik på deres arbejde frem for blot at være kritiske i fritiden.

For det fjerde kan den bidrage til at udfolde og styrke en konkret samfundskritik. Med dens begreber og viden kan subjekter udvikle en mere kritisk forståelse af de sociale praksisstrukturer og af deres deltagelse og livsførelse heri. Den kan også bidrage til at tydeliggøre grundene til og mulighederne for at ændre bestemte praksisser for at overvinde bestemte problemer og konflikter samt til at skelne tydeligere mellem, hvad der må ændres, bevares og styrkes. Og endelig kan den tydeliggøre, at selvom vi lever som forskellige situerede deltagere i samfundsmæssige praksisstrukturer, og disses konflikter, begrænsninger og muligheder berører os forskelligt, er vi afhængige af hinanden for at ændre dem til fælles bedste. Den kan, kort sagt, bidrage til, at samfundskritik i højere grad praksisforankres, situeres og subjektforankres.

På den måde kan kritik knyttes til kritikere, der tager del i kritikken og vedkender sig deres egen delagtighed også som forskere, fremfor at optræde som fritsvævende hoveder, der udtaler sig om forholdene udefra og oppefra. Forestillingen om bedrevidende og frelste eksperter næres jo af, at de berørte subjekter ikke ser sig tilstrækkeligt begrebet og vejledt i forhold til deres egne konkrete praksisser.

Lad mig slutte denne artikel om forholdet mellem teori og praksis i psykologien med at understrege, at for at kunne forbinde teori og praksis må vi udvikle fagets teori og praksis. Det er faktisk et uafslutteligt historisk udviklingsprojekt. Det projekt omfatter, at vi udvikler vore psykologiske teorier og metoder og deres belysning af folks liv, problemer og muligheder. Det omfatter også, at vi udvikler psykologers praktiske arbejde med og for befolkningen og de institutionelle arrangementer heraf. Og endelig omfatter det, at vi udvikler psykologiens historiske bidrag til, hvordan vi må ændre og udvikle vore livsforhold, for at vi kan overvinde vore aktuelle problemer og opnå bedre livskvalitet for alle deltagende subjekter. Faktisk må denne artikel læses som en opfordring til at tage del i at udvikle faget. Psykologien er stadig et ungt fag, der kan og må udvikles meget mere.

Referencer

- Danziger, K. (1990). *The Construction of the Subject. Historical origins of psychological research*. Cambridge Studies in the History of Psychology. New York: Cambridge University Press.
- Dreier, O. (1977). *Familieværen og bevidsthed. En analyse af en familie i behandling*. København: Dansk Psykologisk Forlag. Tysk oversættelse med indledning af Klaus Holzkamp i *Texte zur Kritischen Psychologie* Bd. 11, (1980). Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Dreier, O. (1993a). Re-searching Psychotherapeutic Activity. I S. Chaiklin & J. Lave (eds.). *Understanding Practice. Perspectives in activity and context* (pp. 104-124). New York: Cambridge University Press. Dansk oversættelse i Dreier, O. (1993b/2002).
- Dreier, O. (1993b/2002). *Psykosocial behandling. En teori om et praksisområde*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- Dreier, O. (1994). Personal Locations and Perspectives. *Psychological Aspects of Social Practice*. I N. Engelsted, et al. (eds.). *Psychological Yearbook*, University of Copenhagen, Vol. 1 (pp. 63-90). Copenhagen: Museum Tusculanum Press. Genoptrykt i Dreier, O. (2003a).
- Dreier, O. (1997). Jamen det virker da! *Indput*, 29, nr. 7-9.
- Dreier, O. (1998). Tradition og fornyelse i dansk psykologi. *Nordiske Udkast*, 26, 1, 23-38.
- Dreier, O. (1999a). Læring som ændring af personlig deltagelse i sociale kontekster. I Nielsen, K. & Kvale, S. (red): *Mesterlære – Læring som social praksis* (pp. 976-99). København: Hans Reitzel. Svensk oversættelse: Lund: Studentlitteratur, 1999 Norsk oversættelse: Oslo: Ad Notam, 1999.
- Dreier, O. (1999b). Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice. *Outlines*, 1, 1, 3-31. Genoptrykt i Dreier, O. (2003a).
- Dreier, O. (2003a). *Subjectivity and Social Practice*. Working Papers. Center for Health, Humanity, and Culture, University of Aarhus.
- Dreier, O. (2003b). Learning in Personal Trajectories of Participation. I Stephenson, N., Radtke, H. L., Jorna, R. J. & Stam, H. J. (eds). *Theoretical Psychology. Critical Contributions* (pp. 20-29). Concord: Captus University Publications.
- Dreier, O. (2007). Generality and Particularity of Knowledge. I V. van Deventer, M. Terre Blanche, E. Fourie & P. Segalo (Eds.). *Citizen City. Between Constructing Agent and Constructed Agent*. Concord: Captus University Publ. (pp. 188-196). Tysk oversættelse i L. Huck, C. Kaindl, V. Lux, T. Pappritz, K. Reimer, & M. Zander (Hrsg.) (2008), *Abstrakt negiert ist halb kapiert. Beiträge zur marxistischen Subjektwissenschaft. Festschrift für Morus Markard* (pp. 337-348). Marburg: Bd-Wi-Verlag, Dansk oversættelse i *Nordiske Udkast* 34, 2, 15-24.

- Dreier, O. (2008a). *Psychotherapy in Everyday Life*. New York: Cambridge University Press. Kinesisk udgave: Beijing: Light Industries Press, 2011.
- Dreier, O. (2008b). Learning in Structures of Social Practice. I S. Brinkmann, C. Elmholt, G. Kraft, P. Musaeus, K. Nielsen, & L. Tanggaard (Eds.), *A Qualitative Stance: Essays in Honor of Steinar Kvale* (pp. 85-96). Aarhus: Aarhus University Press.
- Dreier, O. (2011a). Intervention, evidence-based research and everyday life. I P. Stenner, J. Cromby, J. Motzkau, J. Yen, & Y. Haosheng (eds.), *Theoretical Psychology. Global Transformations and Challenges* (pp. 260-269). Concord, Ontario: Captus Press. Dansk udgave i *Nordiske Udkast*, 42 (1), 2014, 5-16.
- Dreier, O. (2011b). Personality and the Conduct of Everyday Life. *Nordic Psychology*, 63, 2, 4-23. Doi: 10.1027/1901-2276/a000030 Dansk oversættelse i *Nordiske Udkast*, 41 (2), 4-23. Spansk oversættelse i *Revista Digital Internacional de Psicología y Ciencia social*, 2 (2), 257-71. <http://dx.doi.org/10.22402/j.rdipecs.unam.2.2.2016.42.256-271>
- Dreier, O. (2015a). Learning and Conduct of Everyday Life. I J. Cresswell, A. Haye, A. Larraín, M. Morgan, G. Sullivan (Eds.), *Dialogue and Debate in the Making of Theoretical Psychology* (182-190). Concord, ON: Captus University Publications.
- Dreier, O. (2015b). Interventions in everyday lives. *European Journal of Counselling and Psychotherapy*, 17 (2), 114-128. DOI: 10.1080/13642537.2015.1027781 Genoptrykt I D. Loewenthal & E. Avdi (eds.) (2019), *Developments in Qualitative Psychotherapy Research* (pp. 12-26). Milton Park, UK: Routledge.
- Dreier, O. (2016a). Conduct of everyday life: Implications for critical psychology. I Schraube, E. & Højholt, C. (eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 15-33). London: Routledge. Tysk oversættelse i K. Bader & K. Weber (Hg.) (2016). *Alltägliche Lebensführung*. Texte Kritische Psychologie 6 (pp. 33-73). Hamburg: Argument Verlag. Spansk oversættelse i *Revista Digital Internacional de Psicología y Ciencia social*, 3 (1), 93-108. <http://dx.doi.org/10.22402/j.rdipecs.unam.3.1.2017.43.93-108> Kinesisk oversættelse af Schraube, E. & Højholt, C. (2020): Beijing: Light Industries Press.
- Dreier, O. (2016b). Praxisforschung über Psychotherapie: Perspektivenwechsel und Begriffsentwicklung. *Forum Kritische Psychologie Spezial*. Ausgewählte Beiträge der Ferienuni Kritische Psychologie 2014, 20-37.
- Dreier, O. (2019a). Generalizations in situated social practices. I Højholt, C. & Schraube, E. (eds.), *Subjectivity and Knowledge – Generalization in the psychological study of everyday life* (pp. 177-193). Cham, Switzerland: Springer Nature.
- Dreier, O. (2020). Critical Psychology – Subjects in situated social practices. I Fleer, M., González Rey, F., & Jones, P. (eds.). *Cultural-Historical and Critical Psychology – Common Ground, Divergences and Future Pathways* (pp. 11-26). Singapore: Springer Nature.
- Dreier, O. (2021a). Subjectivity and? *International Review of Theoretical Psychologies* 1 (1). 263-276. www.irtp-istp.com DOI: <http://dx.doi.org/>
- Dreier (2021b). A cultural-historical theory of human subjectivity. I D. M. Goulart, A. Mitjans Martínez, & M. Adams (eds.). *Theory of subjectivity from a cultural-historical standpoint: González Rey's Legacy*. Perspectives in cultural-historical research (pp. 59-73). Singapore: Springer Nature.
- From, F., Moustgaard, I. K., Friemuth Petersen, A. & Willanger, R. (1980). Psykologi. I S. Ellehøj, L. Grane, m.fl. Københavns Universitet 1479-1979. Bind X: Det filosofiske Fakultet, 3. del: Filosofi, Psykologi, Pædagogik, Historie, Samfundsfag (133-226). København 1980.
- Holzkamp (1983). *Grundlegung der Psychologie*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Holzkamp (2016). Conduct of everyday life as a basic concept of critical psychology. I Schraube, E. & Højholt, C. (eds.), *Psychology and the conduct of everyday life* (pp. 65-98). London: Routledge. Dansk oversættelse: Nordiske Udkast 2001. Kinesisk oversættelse: Beijing: Light Industries Press, 2020.

- Markard, M., Holzkamp, K., & Dreier, O. (2004). Praksisportræt. En guide til analyse af psykologpraksis. *Nordiske Udkast* 32, 2, 5-22.
- Schön, D. A. (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*, New York: Basic Books 1983. Dansk oversættelse (2001). *Den reflekterende praktiker. Hvordan professionelle tænker når de arbejder*. Århus: Klim.
- Schraube, E. & Osterkamp, U. (eds.) (2013). *Psychology from the standpoint of the subject. Selected writings of Klaus Holzkamp*. Houndmills, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Sørensen, V. (1996). Forsøgsperson. Information. Kronik december 1996.